

P. A r i s t e
(Tartu)

FERDINAND JOMANN WIEDEMANN
VOLGA JA FERMI KEELTE UURIJANA

F.J. Wiedemann kujunes soome-ugri keelte uurijaka Tallinna päevil peamiselt aelle tõttu, et ta oli aktiivse liige Eestimaa Kirjanduse Seltsis. Siin pidaa ta ettekandeid väga mitmesugustest keeltest, nende ka soome-ugri keeltest, nimelt just sürjakomi ja mari keelest. Sürjakomi keelega tegelemiseks andis F.J. Wiedemannile tõake saksa keeleteadlase Hans Conen von der Gabelentzi 1841. aastal ilmunud teos "Grundsätze der sürjänischen Sprache", mis oli koostatud Matteusa evangeeliumi tõlke alusel. Wiedemann tundis hästi eesti keelt ja oli tuttav teistegi soome-ugri keeltega, nende ka mari keelega, ning võis nentida, et von der Gabelentz polnud sürjakomi olemusest mõnetigi õigesti aru saanud. Sellepärast kirjutas ta ise komi keele grammatika "Versuch einer Grammatik der sürjänischen Sprache nach dem in der Übersetzung des Evangeliums Matthäi gebrauchten Dialekte". Wiedemann püüdis alati saada andmeid ka otse asjaomaste keelte kõnelejate käest. Tallinna sõjalaevastikust leidis ta komi meremehe, kes kõneles liiatigi sama murret, milles oli evangeelium. 1842. aastal oli käsikiri valmis ja autor saatis selle Peterburi Teaduste Akadeemiale, et leida kirjastusvõimalus. Akadeemik A.J. Sjögren esitaski käsikirja koos M.A. Castréni teosega "Elementa grammatices Syrjaenae" Demidovi auhinna saamiseks. Auhinna sai Castrén. Wiedemann pidi leppima Sjögreni kiitva arvamusega, mis andis talle julgust asuda määmari grammatika kirjutamisele. Selleks oli rohkem allikmaterjaligi: neli evangeeliumi ja piiblitõlgu ning Tallinna sõjalaevastikus olnud mari madrus. 1845 oli valmis mari grammatika "Versuch einer Grammatik der tscheremissischen Sprache nach dem in der Evangelienübersetzung von 1821 gebrauchten Dialekte". Seegi teos esitati Demidovi auhinna saamiseks. Wiedemann sai auhinna tingimusel, et saadud rahaga avaldagu ta ka sürjakomi grammatika. Mõlemad grammatikad ilmusid Tallinnas 1847. aastal. Määmari grammatika kirjutamiseks oli

Wiedemannil suuremaid kogemusi kui keel oma koostamisel. Nari keeleteadlased mainivad tänapäevalgi Wiedemanni teost, kui kõnne on mari grammatikateaduse ajalugu. Võib siiralt öelda, et Wiedemannil oli parem arusaam mari keelest kui M. A. Castrénil, kas avaldas 1845 "Elementa grammaticae Tscheramissae". Tallinna päevil asus Wiedemann ka udmurdi keela uurimiseala. Selleka kasutas ta olemasolevaid käsikirju ja muud ainestikku, mida sai Peterburi Teaduste Akadeemialt A. J. Sjögreni vahendusel. 1854. aastal ilmus samuti Tallinnas "Grammatik der wotjakischen Sprache nebst einem kleinen wotjakisch-deutschen und deutsch-wotjakischen Wörterbuche". Wiedemann on suutnud udmurdi grammatika viimistleda selliseks, et see on tänini vajalik igaühelle, kes tahab tegelda permi keeleteadusega, eriti kirjakeelte ajaloga. Selles teoses on esmakordselt soome-ugri keeleteaduses antud ülevaade udmurdi keele omapärasest.

1870. aastatel otsustas Wiedemann jätkata sūrja- ja permikomi keele uurimist ning ühtlasi neid võrrelda udmurdi keelega. Nüüd oli Wiedemannil ohtralt allikmaterjali, mida võis kasutada paitsi isiklike kirjapanekute. Peterburi Teaduste Akadeemia oli ostnud N. Popovi vene-komi sõnaraamatu käeikirja, mis anti akadeemiku kasutusse. Need aines- tikku pakkusid ka 1850 ilmunud P. Savvaitovi "Зырянско-русский словарь" ja sama autori "Грамматика зырянского языка". Permikomi kohta olid olemas N. Rogovi "Опыт грамматики пермяцкого языка" (1860) ja "Пермяцко-русский и русско-пермяцкий словарь" (1869). Komi sõnavarale liitis Wiedemann varem enese kogutud aines- tikku. Udmurdi sõnavara sai ta kõigepealt teosest "Grammatik der wotjakischen Sprache nebst einem wotjakisch-deutschen und deutsch-wotjakischen Wörterbuche" (1854), mida on juba mainitud, ent on lisatud ka udmurtidelt endilt ning muist allikaist saadud andmeid. 1878. aastal oli käsikiri kaks ja 1880 ilmuski "Syrjäanisch-deutsches Wörterbuch nebst einem wotjakisch-deutschen im Anhang und mit einem deutschen Register", mida on 690 lk. ja mis sisaldab umbes 20000 sõna. Sõnavara on esitatud samadel põhimõtetel nagu autori eesti-saksa sõnaraamatus. See Wiedemanni suurteos oli paljudeks aastateks ainsaks sõnaraamatuks, kust võis saada küllalt täieliku ülevaate komi sõnavarast. Sõnaraamatu väärtus on püsiv, mida tõestab muide tõik, et 1964. aastal on USA-s avaldatud tema kordustrükk "Syrjäanisch-Deutsches Wörterbuch" ungari fennougristi D. R.

Fokos-Fuchs'i sissejuhatusega. Oma eënarraamatut pöödis Wiedemann permi keelte aineetikk fonetiiliselt ja ortograafiliselt õigesti esitada. Täpsed on saksakeelsed tõlked. Sõnaraamat on siiski mõningaid vigu või eksimusi. Need on enamasti juhtunud sellest, et algmaterjali oli väga mitmest kandist ja kolkast, mida kõike polnud Wiedemannil võimalik taadelda. Komi-saksa sõnaraamatule avaldas vana akadeemik lisagi selle ainetiku põhjal, mis ta eli sumtnud hankida pärast asjaomase teose ilmnemist, nimelt "Zusätze und Berichtigungen zu dem syrjänisch-deutschen und wotjakisch-deutschen Wörterbuch" (1887). Wiedemann on esitanud ka komi ja udmurdi murdelise jaotuse peajooned. Udmurdi keele kohta oli ta juba varemgi avaldanud uurimuse "Zur Dialektenkunde des Wotjakischen" (1858). Tallinnas alustatud mari keele uurimist jätkas Wiedemann tõsisemalt alles Peterburi päevil. 1866. aastal sai ta grenaderirügemendist kaks andekat keelejuhti, mää- ja niidumarilase. Neilt kogus ta pikema aja jooksul peamiselt sõnavara. Veidi ainetikku sai ta amjalki. 1880. aastate alguseks oli sõnavara koos ja Wiedemann võis koostada käeikirja. Selle saatis ta Budapesti József Budenzile kasutamiseks. Ungari õpetlane oli 1866. aastal avaldanud sõnaraamatu "Erdei- és hagyj-cserames azótár", mida tahtis täiendada. Vastutasuks saatis Budenz Wiedemannile Antal Reguly kogutud mari sõnavara. Mari-saksa sõnaraamatu käeikiri valmis autori viimaseel eluaastal 1887, nagu Wiedemann on seda ise märkinud oma päevikus. Käikiri jäi tarvelt 70 aastaks kadunuks, kuni mari noor keeleteadlane Ivan Galkin leidis ta kätte NSV Liidu Teaduste Akadeemia arhiivist. Selles on umbes 6000 sõna eri murretest, mis on esitatud ühtses tähestikulises järjekorras. Nagu avastaja on märkinud, on sõnaraamat haruldasi sõnu ja tuletusliiteid. On ka vigu ja eksimusi, üldiselt aga on käikiri väärtuslik.

Mordva keeltega hakkas Wiedemann ka juba Tallinna päevil tegelema, kuid ei suutnud midagi valmis kirjutada, nagu komi ja mari keelest. Mordva ainetik jäi laualaekasse seisma. Alles 1850. aastate keskel asus Wiedemann tõsiselt erse keelt uurima. 1854.-1855. aastal oli Tallinnas kaardiväerügemendis Simbirski (praegune Uljanovsk) ersalane. Noormees oli andekas ja sai hästi aru Wiedemanni keeleharrastusest. Temalt pani Wiedemann kirja üsna ohtrasti keeleandmeid, mida hiljem on kasutanud erse grammatika kirjutamisel. Kui Wiedemann oli Peterburi elama siirdunud, sai ta seal keelejuhti-

deks Sarastovi, Pensa, Tambovi ja Nižni-Novgorodi (Gorki) elade ersalssigi. Ersa keele grammatika kirjutamisele asus Wiedemann juba siis, kui ta hoolega koostas eesti-saksa sõnaraamatut. Tema tööindu ja -taktikat iseloomustab üldse tõik, et ta võis korraka käsi võtta mitu suuremat või väbamat käikirja. Peterburi arhiividest ja raamatukogudest sai ta lissandmeid paitsi nendele, mis oli ise ersalastelt kirja pannud. 1864. aastal oli ersa grammatika ja sellele liastud sõnaraamatu käikirja valmis ning autor esitas selle avaldamisaks Teaduste Akademiiale. 1865. aastal ilmiski "Grammatik der ersa-mordwinischen Sprache nebst einem mordwinisch-deutschen und deutsch-mordwinischen Wörterbuch". Teosas antakse selgitust sellestki, mille pooldest ersa ja mokša keel erinevad teineteisest. Kirjeldatud on ka ersalaste usundit, nende sundkristianiseerimist, kombestikku ja rahvaloomingut. Eriti tähelepanav on see seik, et ersa koabestikku on võrreldud eesti omaga. Mokša keelt Wiedemann ei küsitlenud, kuigi mainib, kuidas mõned ersa murded on lähemal mokša keelele kui teised. Mokša keelt polnud Wiedemannil põhjust lähemalt vaadelda, sest 1861. aastal oli ilmunud A. Ahlqvisti "Versuch einer Moksoha-mordwinischen Grammatik nebst Texten und Wörterverzeichnis". Wiedemanni ersa grammatika on esimene teos, kus selle keele ehitusest antakse küllalt täielik ülevaade. Wiedemann on osanud õigesti esile tuua ersa keele niisugusedki tüüpilised foneetikaseigad, mis on üldkeeleteaduslikult haruldased, nagu sõnaalguliste helitute konsonantide muutumine heliliseks, kui eelnev sõna lõpeb helilise häälikuga, näiteks tolga 'sulg', aga sazonõ dolga 'kana sulg', çora 'poiss, noormees', aga parõ çora 'hea poiss'. Üsna üksikasjalikult on esitatud tuletusliited ja nende funktsioonid. Esineb isegi üsna haruldasi murdejooni, mida Wiedemann oli kuulnud ühelt keelejuhilt, nagu infinitiivid saimeks 'saama', ledmeks 'niitma', mis on sarnased eesti infinitiividele saamaks, niitmaks. Üldiselt on ersa keeles sajems, ledems.

Teame hästi, mida suurt ja vägevat on Wiedemann teinud eesti keele uurimisel ja kirjakeele kohendamisel. Teame hästi ka tema tööd liivi keele, vadja keele ning selle kreevini murde alal. On aga jäänud nagu kõrvaliseks hinnata Wiedemanni ka volga ja permi keelte uurijana. Selleks peaksid appi tulema mari, mordva, komi ja udmurdi noored õpetlaased, kellele Wiedemann on Tartu päevil saanud lähedase-

maks mõõdunud aegade suurõpetlaseks.

Olgu lõpuks öeldud, et Wiedemann hakkas tegelema ka handi keelega, kuid jättis selle kavatsuse pooleli. Üks inimene siiski ei jõua kõike korda saada.

P. A r i s t e
(Tartu)

FERDINAND JOHANN WIEDEMANN
ALS FORSCHER DER WOLGA-UND FERMISCHEN SPRACHEN

Z u s a m m e n f a s s u n g

F.J. Wiedemann wurde ein anerkannter Forscher der finnisch-ugrischen Sprachen schon damals, als er in Tallinn Gymnasiallehrer war. Im J. 1847 erschienen seine Grammatiken der Komi-Sprache und des Marischen. Im J. 1854 veröffentlichte er die Grammatik der udmurtischen Sprache nebst einem kleinen udmurtisch-deutschen und deutsch-udmurtischen Wörterbuche. Das notwendige lexikalische Material hatte Wiedemann aus gedruckten Werken und vorhandenen Handschriften bekommen, aber auch aus dem Volksmunde selbst aufgezeichnet. Als Akademiker in St.-Petersburg hat Wiedemann sich mit den erwähnten Sprachen desto gründlicher beschäftigt. Im J. 1858 erschien sein Aufsatz über die Dialekte des Udmurtischen und 1880 das große syrjänisch-deutsche Wörterbuch, dem im J. 1887 Zusätze folgten. Als Akademiker hat Wiedemann das Marische regelmäßig untersucht. Er schrieb ein größeres marisch-deutsches Wörterbuch, das im J. 1887 fertig war, aber infolge des Todes des Verfassers nicht publiziert wurde. Die Handschrift ist vorhanden. In St.-Petersburg hat Wiedemann außerdem im J. 1865 eine wertvolle Grammatik der ersa-mordwinischen Sprache nebst einem mordwinisch-deutschen und deutsch-mordwinischen Wörterbuch veröffentlicht.